

АДАБИЙ ОКУУ САБАГЫНДА БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДЫН ОКУУЧУЛАРЫНЫН СӨЗ БАЙЛЫГЫН ӨСТҮРҮҮНҮН АЙРЫМ ЖОЛДОРУ

НЕКОТОРЫЕ ПУТИ РАЗВИТИЯ РЕЧИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ НА УРОКАХ ЛИТЕРАТУРНОГО ЧТЕНИЯ

Аннотация: *Аталган макала адабий окуу сабагында башталгыч класстардын окуучуларынын сөз байлыгын өстүрүү маселесине арналган. Анда көркөм тексттерди окуу менен, окуучулардын эне тилиндеги кебин өнүктүрүү, сөздүк корун байытуу, чыгармадагы окуяларды өз сөзү менен эркин баяндап айтып берүү, адабий ой жүгүртүүсүн өстүрүү багытында көнүгүүлөр топтомун талданып, алар атайын мисалдар аркылуу түшүндүрүлгөн.*

Окуу жылдын аягында 1-4-класстардын окуучуларынын сөз байлыгы компоненти боюнча жетишүү деңгээлине жана компетенттүүлүктөрүнө коюлуучу базалык талаптар берилген.

Аннотация: *Данная статья посвящается вопросам развития речи учащихся начальных классов на уроках литературного чтения. В ней анализируются упражнения на развития речи, свободное интерпретация текста, свободный пересказ своими словами, на развития литературного мышления, они разъясняются через специальные примеры.*

К концу учебного года даются базовые требования на компетентностям и по уровням речевых компонентов учащихся 1-4 классов.

Abstract: *This article is dedicated to questions of speech development of primary school pupils in literary reading. The exercises on speech development, a free interpretation of the text, a free retelling in own words, on the development of literary thinking are discussed, they are explained through a special examples.*

By the end of the school year there are given the basic requirements for the competencies and the levels of speech components in grades 1-4.

Түйүндүү түшүнүктөр: *окуу, адабий окуу, адабий билим, окуу ишмердүүлүгү, сөз байлыгы, кеп маданияты, көнүгүүлөр системасы*

Ключевые слова: *чтение, литературное чтение, литературное знание, читательская деятельность, словарный запас, культура речи, система упражнений*

Key words: *reading, literary reading, literary knowledge, reading activity, vocabulary, the culture of speech, system of examples*

Кыргыз эли байыртадан сөз өнөрүн бийик тутуп, дүйнөдө теңдешсиз улуу дастандарды, баа жеткис мазмундуу накыл кептерди жаратып, ошого жара-

ша улам кийинки муундарын тарбиялап-өстүрүп келишкен. Бүгүнкү эгемендик кезинде мына ошол элдик сөз өнөрүн мектеп окуучуларына жеткирүү, алардын рухий дүйнөсүн мыкты адабий образдар менен байытуу, кебин өстүрүү, сүйлөө маданияты менен жазуу сабаттуулугун жаштайынан тарта бекемдөө сыяктуу маанилүү милдеттер күн тартибине коюлууда.

Башталгыч класстарда окуучулардын кебин өстүрүүгө, ошону менен бирге, китеп окуу ишмердүүлүгүн түптөөгө арналган бирден-бир окуу предмети Адабий окуу болуп саналат.

Адабий окуу предметин окутуунун максаты – кенже мектеп окуучусунун адабий билимин түптөө, окурмандык ишмердүүлүккө багыттоо, эне тилинде кебин өстүрүү, сөздүк корун көбөйтүү менен жазуу-оозеки байланыштуу кеби менен кеп маданиятын өстүрүү, ошону менен бирге, көркөм ойлоо жөндөмдүүлүгүн калыптандыруу болуп саналат.

Окуучунун эне тилинде кебин өстүрүү адабий окуу предметин окутуунун негизги милдеттеринин бири болуп саналат (5, 5-б.). Мында китепте берилген көркөм тексттерди окуу менен, окуучулардын эне тилиндеги кеби өнүгөт, сөздүк корун байыт, чыгармадагы окуяларды өз сөзү менен баяндап, сүрөттөп жана ой жүгүртүп айтып берүү менен, адабий ой жүгүртүүсүнө негиз болот.

Аталган предметти өз максатына жетерлик деңгээлде уюштуруу, сабакты талаптагыдай жүргүзүү үчүн анын окуу китеби менен иштөөгө карата мугалимдер үчүн методикалык колдонмо жана кошумча дидактикалык материалдары керек. Окуучунун эне тилинде кебин өстүрүүгө жетишүү мугалимдин чыгармачылык менен иштөөсүн, түрдүү булактардан изденүүсүн жана педагогикалык чеберчилигин талап кылат.

Башталгыч класстардын окуучуларынын окуу боюнча жылдын аягындагы жетишүү деңгээлине жана компетенттүүлүктөрүнө коюлуучу талаптарында сөз байлыгы компоненти боюнча (3, 12-13-б.) төмөнкүлөр белгиленген:

Сөз байлыгы			
1-класс	2-класс	3-класс	4-класс
1. Жашоо-турмушу (үй-бүлөсү, достору, оюнчуктар жаныбарлар, мектеп) менен байланышкан материалдардагы сөздөрдүн маанисин айта алат.	1. Өтүлгөн материалдардагы сөздөрдүн маанисин түшүндүрө алат.	1. Сөздөрдүн маанисин туура колдонуп сүйлөм түзө алат.	1. Сөздөрдү маанисине ылайык кебинде колдонот.
2. Мааниси карама-каршы болгон айрым сөздөрдү айтат (мисалы: чоң-кичине, ачуу-таттуу ж.б.).	2. Тексттен маанилери карама-каршы айрым сөздөрдү таба алат.	2. Маанилери карама-каршы сөздөрдү пайдаланып сүйлөм түзөт.	2. Мааниси карама-каршы болгон сөздөрдү кебинде пайдалана алат.
3. Маанилери окшош айрым сөздөрдү айтат (мисалы: бөрү-карышкыр, эне-апа ж.б.).	3. Өтүлгөн материалдардан маанилери окшош сөздөрдү таба алат.	3. Маанилери окшош сөздөрдү кебинде колдоно алат.	3. Ылайыгына жараша маанилери окшош сөздөр менен алмаштыра алат.
	4. Айтылышы жана жазылышы бирдей, бирок мааниси ар башка болгон сөздөрдү айта алат (мисалы: ат. 1. ат – адамдын ысымы, 2. ат – жылкы, 3. ат – мээлеп атуу ж.б.).	4. Айтылышы жана жазылышы бирдей, бирок мааниси ар башка болгон сөздөрдүн маанилерин контекстке жараша түшүндүрө алат.	4. Айтылышы жана жазылышы бирдей, бирок мааниси ар башка болгон сөздөрдү маанисине ылайык кебинде колдоно алат.
4. Өзүнүн жашоо-турмушу менен байланышкан сөздөрдү кебинде туура колдонот.	5. Өтүлгөн материалдардагы жаңы сөздөрдү кебинде колдонот.	5. Өтүлгөн материалдардагы жаңы сөздөрдү кебинде колдонот.	5. Өтүлгөн материалдардагы жаңы сөздөрдү кебинде колдонот.
5. Жекелик жана көптүк түрдөгү сөздөрдү айырмалай алат.	6. Жекелик жана көптүк түрдөгү сөздөрдү туура айтат.	6. Жекелик жана көптүк түрдөгү сөздөрдү кебинде туура колдонот.	6. Текст жаратууда жекелик жана көптүк түрдөгү сөздөрдү туура колдоно алат.
	7. Образдуу сөздөрдү тексттен таба алат.	7. Өтүлгөн тексттеги айрым образдуу сөздөрдү кебинде колдоно алат.	7. Өтүлгөн тексттеги образдуу сөздөрдү кебинде колдоно алат.
6. Айрым макалдарды айта алат.	8. Айрым макалдардын маанисин тексттин мазмунуна жараша түшүндүрө алат.	8. Айрым макалдардын маанисин талдай алат.	8. Айрым макалдарды маанилерине ылайык кебинде колдоно алат.
7. Зат, буюм, нерселерди аталыштарына, өң-түсүнө ж.б. жараша сүрөттөн таап көрсөтө алат.	9. Сүрөт эмне тууралуу экендигин айта алат.	9. Сүрөттүн фрагменттерин баяндап айтат.	9. Сүрөттөн көргөнүн баяндап айта алат.
8. Сүрөттөн көргөн нерселерин атайт.	10. Сүрөткө карата берилген суроолорго жооп бере алат.	10. Сүрөткө карата суроолорду түзө алат.	10. Сүрөттөн көргөндөрүн баяндап текст түзө алат.
	11. Тааныш эмес сөздүн маанисин башка булактардан алат (окуу китебиндеги сөздүктү колдонот, мугалимден сурайт).	11. Тааныш эмес сөздүн маанисин башка булактардан алат (мугалимден сурайт, окуу китебиндеги сөздүктү колдонот, башка балдардан сурайт).	11. Тааныш эмес сөздүн маанисин башка булактардан алат (мугалимден сурайт, окуу китебиндеги сөздүктү колдонот, башка балдардан сурайт, кошумча сөздүктөрдөн карайт).

Жогоруда белгиленген базалык талаптарды аткаруу үчүн адабий окуу сабагында мугалим менен окуучулардын ортосунда кандай иш-аракеттер жүргүзүлүүгө тийиш? Дегеле, башталгыч класстардын окуучуларынын сөз байлыгын өстүрүү үчүн кандай көнүгүүлөр аткарылат? Эмесе, ушул багытта сөз кылып көрөлү.

Окуучулардын сөз байлыгын өстүрүүнүн жолдоруна ылайык төмөнкү көнүгүүлөр топтому менен иштөө жакшы натыйжа берерин белгилөөгө болот:

Чаташкан логикалык чынжырлар. Мугалим чыгармага тиешелүү кайсы бир сүйлөмдү, же абзацты кагаз тасмаларына жазып алат да, аны бир нече бөлүктөргө бөлүп коет. Окуучулар логикалык бир бүтүндүктү сактап, аны топтоштурууга тийиш. Мында балдар ар бир сөздүн маанисин туура түшүнүү менен, аларды сүйлөмдөгү, же абзацтагы катар орду боюнча жайгаштырышат.

Макалдарды толуктоо. Өтүлгөн темага байланыштуу бир нече макалдарды алып, алардын баш-

тапкы, же акыркы бөлүгүн гана жазып коюп, калган бөлүгүн табуу тапшырмасы берилет. Мында макалдын жашырылган бөлүгүн туура табуу менен бирге, анын маанисин чечмелөө да баланын сөз байлыгын өстүрүүгө жардам берет. Мисалы: *Бата менен эл көгөрөт, ... (жамгыр менен жер көгөрөт), же болбосо .... (Жакшы кыз жакадагы кундуз), жакшы жигит көктөгү жылдыз ж.б.д.у.с.*

Сүйлөмдөрдү толуктоо. Карточкаларда сүйлөмдөгү айрым сөздөр атайын калтырылып берилет. Окуучулар сүйлөмдүн маанисине ылайык тиешелүү сөздөрдү табууга тийиш. Мугалим кашаанын ичине атайын бир нече сөздөрдүн тизмесин берип коюшу мүмкүн. Сүйлөмдөгү калтырылган сөздү туура табуу менен бирге, анын маанисин чечмелеп берүү да баланын ой жүгүртүүсүн жана сөз байлыгын өстүрүүгө түрткү болот. Мисалы: *Түндүк менен керегени бириктирүүчү чабак жыгачтарды ... дешет (бакан, уук, ача жыгач, чий). Боз үйдүн уук бекитилүүчү, таяныч жыгач жасалгасы ... делинет (кырчоо, бакан, түндүк, кереге)* (6, 14-б.)

Уйкаштыктарды табуу. Адабий окуу, Класстан тышкары окуу китептеринде уйкаштыктарга тиешелүү бир нече чыгармалар топтому берилген. Мектеп практикасында айрым мугалимдер бул чыгармаларды тек гана жаттатуу менен чектелишерин белгилешет. Ыр түрүндөгү чыгармадан уйкаштыктарды табуу менен бирге, окуучуга өз алдынча дагы башка уйкаштыктарды табуу тапшырмасын берүү, алардын маанисин түшүндүрүү тапшырмасын сөз байлыгын өстүрүүдө абдан маанилүү. Мисалы, акын Ы.Кадыровдун сөздүк ырын карап көрөлү:

Байыркы мезгил – **алмустак**,

Бал татыган – **балмуздак**.

Семичкенин кабыгы – **бөчөк**,

Сайманын бир аты – **көчөт**.

Куштун тырмагы – **текөөр**,

Конокко эт тарткыч – **бөкөөл** ж.б. (4, 15-б.)

Сөздүк-табышмактар. Бул чыгармалар балдардын ой жүгүртүүсүн, сөз тапкычтыгын гана өстүрбөстөн, табылган сөздүн маанисин түшүнүп, сөздүк запасын кеңейтүүгө да өбөлгө түзөт. Албетте, бул максат мугалимдин багыт берүүсү, жетекчилиги астында ишке ашат. Адабий окуу китебинде бул багытта бир нече чыгармалар берилген. Айрымдарына көңүл бөлүп көрөлү:

Суюк болсо **.уу**,

Ысыгса **.уу**,

Чурулдаса **.уу**,

Кол чабылса **.уу**,

Учса **.уу**,

Көтөрсөн **.уу**. (суу, буу, чуу, дуу, куу, туу)

Же болбосо,

Карышкырдан кичине,

Анын аты **ч..** болот.

Атчан адам эгерде,

Аттан түшсө **ж..** болот. (*чөө, төө*) ж.б. (2, 131-б.)

Сөз куроо. Мында балдар бир сөзгө мүчөлөрдү жалгоо, же бир сөз менен экинчи сөздү айкалыштыруу, же аралашкан ариптерден бир нече сөздөрдү куроо менен жаңы маанидеги сөздөрдү табышат, алардын маанилерин түшүндүрүп беришет. Мисалы:

БУЛга кошсом **БУЛду**,

Болуп чыкты **БУЛБУЛ**.

Б ордуна **Д**ны койсоң,

Кадимки эле **ДУЛДУЛ**. (А.Кыдыров) (1, 81-б.)

же

“Төртөө” деген жазуунун

Тапсаң сыры ачылар.

Кичинекей бул сөздө

Үч нерсенин аты бар. (*төрт, өрт, төө*) ж.б.

(Т.Самудинов) (4, 87-б.)

Сөз оюндары. Өз оюндары аркылуу окуучуларды тапкычтыкка, ой жүгүртүүгө, кебин өстүрүүгө толук мүмкүнчүлүктөр бар. Мындай чыгармаларга логогрифтер, метаграммалар, шарадалар, анаграммалар жана акро ырлар кирет.

Мугалим сабакта бул сөз оюнунун шартын балдарга так, жеткиликтүү түшүндүрүп, багыт берүүсү зарыл. Мисалы, анаграммада, адегенде, табышмакталган сөздү таап, андан кийин ал сөздөгү айрым тамгалардын ордун алмаштыруудан жаңы сөздү алынат. Мисалы:

Качырата кар басып,

Кыш мезгилде киесиң.

Алмаштырсаң тамгасын

Өкүнүчтү билесиң. ж.б. (*өтүк, өкүт*)

(2, 129-б.)

Сөздүк менен иштөө. Бул иш-аракет ар бир сабак сайын жүргүзүлүүгө тийиш. Жаңы чыгарманы өтүүдө балдар үчүн бейтааныш болгон сөздөрдүн маанисин түздөн-түз, текст менен таанышкан соң, контексттин ичинде чечмелөө зарыл. Сөздүктөр ар бир чыгарманын соңунда берилген. Мугалим ыңгайына жараша алардын маанисин балдардын эсине салып, кебинде колдонууга түрткү берип турат. Мисалы: *керки-чот – устанын куралдары, чокой – жылуу кийиз өтүк, мансапкор – атак-даңкка умтулган, маанай – көңүл ж.б.*

Мааниси окшош, же тескерисинче мааниси каршы сөздөрдү табуу. Мында окуучуга үлгү катары айрым сөздөрдүн окшош же каршы маанилери берилет. Ал эми бала калган сөздөрдүн окшош, же каршы маанилерин өзү табууга тийиш. Орунсуз кайталоолордон качуу максатында да кара сөз түрүндө жазылган чыгармалардагы айрым сөздөрдүн окшош маанилерин табуу тапшырмасын берүү да жакшы натыйжа берет. Мисалы:

Мааниси окшош сөздөр

Аштык – эгин,

Жалган – ...

Жашык – ыйлаак,
Сый – ...,
Шам – чырак,
Алыс - ...

Мааниси каршы сөздөр

Уста – чоркок,
Эр жүрөк - ...
Арык – семиз,
Жалкы - ...
Сараң – март,
Жаш - ... (1, 82-83-б.)

Сүрөт менен иштөө (предметтик жана кырдаалдык сүрөттөр). Мында сүрөттө берилген ар бир предметтин атын туура атоо менен бирге, аларды катыштырып сөз айкаштарын, сүйлөмдөрдү, айрым учурларда чакан текст түздүрүү зарыл. Ал эми кырдаалдык сүрөттөр аркылуу сүрөттөө, баяндоо же ой жүгүртүү мүнөзүндөгү тексттерди түздүрүүгө болот. Бул болсо, баланын ар бир аракетин колдоо менен багыт берип, өздүк чыгармасын жаратууга өбөлгө түзөт.

Образдуу сөздөрдү таба алуу, колдоно алуу. Мугалим окуучулар менен биргеликте тексттерден көркөм, образдуу сөздөрдү таап, алардын маанилерин талдап-чечмелеп, оозеки жана жазуу кебинде колдонууга багыт берет. Мисалы: *Акбалта аксакал менен акылман Чыйырды алысты ойлошуп, Орозду чоң атасы сыяктуу Манас да эл-жерин коргой турган көк жал шер болоруна, арстандай түрү бар, ажыдаардай сүрү бар баатыр экенинине ичтеринен кудуңдашып, анын келечегине зор ишеним менен карашат.* (С.Байгазиев) (2, 52-б.)

Чыгармалардагы окуяны өз алдынча чыгармачылык менен улантуу. Окуучулардын ой жүгүртүүсүн, чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн өстүрүү максатында чыгарманын окуясын чыгармачылык менен өз алдынча өзгөртүп жыйынтыктоого, каармандардын иш-аракеттерин өзгөртүп түзүүгө мугалим тарабынан багыт берилет. Мында: “Сен бул каармандын ордунда болсоң кандай кылат элең?”, “Окуянын аягы кандай аяктайт деп ойлойсуң?”, “Сен кандай аякташын каалайт элең?” ж.б.

суруолорго ылайык өзүнүн чыгармасын жаратат ж.б.

Л.Толстойдун айткан сөзү бар: “Бала үйрөнүп жаткан сөзүн кеминде үч жолу кебинде колдонууга жетишсе, анда ал сөз анын менчигине айланат”. Демек, ар бир үйрөнүлүп жаткан сөз, сөз айкашы, сөз берметтери баланын оозеки жана жазуу кебинде үч жолудан кем эмес (андан көп ирет колдонулса, дагы жакшы!) колдонулууга тийиш экен. Жаңы үйрөнүп жаткан сөздү бала, биринчиден, туура айтууга, экинчиден, ал сөздүн маанисин түшүнүүгө, үчүнчүдөн, жаңы сөздүн маанисин контексттин ичинде түшүнүүгө, төртүнчүдөн, жаңы сөздү катыштырып сөз айкаштарын, сүйлөмдөрдү түзө алууга, бешинчиден, ага маанилеш сөздөрдү, же тескерисинче, мааниси карама-каршы келген сөздөрдү таба алууга ж.б. жетишсе – бул да баланын сөз байлыгын өстүрүүгө, кеп маданиятын калыптандыруу негизги өбөлгө болорун белгилөөгө болот.

Адабияттар:

1. Абдухамидова Б.А., Рысбаев С.К., Ибраимова К., “Адабий окуу”, 2-класс, -Бишкек: “Принтэкспресс”, 2013-ж
2. Абдухамидова Б.А., Рысбаев С.К., Ибраимова К., “Адабий окуу”, 3-класс, -Бишкек: “Полиграфбумресурсы”, 2014-ж.
3. «Башталгыч класстардагы окууга коюлуучу базалык талаптар», (түзүүчүлөр: Токтомаматов А.Д. ж.б.), ЮСАИД, «Бирге окуйбуз» долбоору, -Бишкек, 2014-ж.
4. Класстан тышкаркы окуу “Дил азык”, 1-класс, (түзүүчүлөр: Рысбаев С.К. ж.б.)
5. «Окуп-үйрөнүүдөн күтүлүүчү натыйжалар» Адабий окуу, 1-4-кл.,(түзүүчүлөр: Рысбаев С.К. ж.б.) ЮСАИД, «Сапаттуу билим» долбоору, Бишкек.
6. Рысбаев С.К. ж.б., “Адабий окуу”, 4-класс, -Бишкек: “KIRLand”, 2015-ж.